

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
A HIEROKRATIKUS KONTROLLSTRUKTÚRA SZÜLETÉSE
- **BUHÁLY ATTILA**
A RÍTUS MINT INFORMÁCIÓ
- **ÓBIS HAJNALKA**
A PÜSPÖKI ADMINISZTRÁCIÓ
- **HAJNÓCZI KRISTÓF**
DANTE, A HITHŐS
- **KUTROVÁTZ GÁBOR – SUSZTA LAURA – VASSÁNYI MIKLÓS**
GALILEI CSILLAGHÍRNÖKE MINT ÓVATOS KIÁLLÁS AZ ÚJ
VILÁGREND MELLETT
- **SZEMLE**
URBÁN MÁTÉ, BARANYI TAMÁS PÉTER ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

TARTALOM

Vallási jelenségek és információs folyamatok. Egy termékeny témakapcsolat lehetőségei (Z. Karvalics László)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Z. Karvalics László: A hierokratikus kontrollstruktúra születése. Egy rekonstrukciós hipotézis	5
Buhály Attila: A rítus mint információ. A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában	23
Horváth Dániel Ágoston: Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten	37
Hanny Erzsébet: „Quo vadis, Domine?” Az evangélium terjedésének lehetséges útvonalai	49
Óbis Hajnalka: A püspöki adminisztráció. Egy késő antik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján	65
Hajnóczi Kristóf: Dante, a hithős	77
Kutrovátz Gábor – Suszta Laura – Vassányi Miklós: Galilei Csillaghírnöke mint óvatos kiállítás az új világrend mellett. Forrásközlés bevezető tanulmánnyal	93
<i>Műhely</i>	
Makai János: A Ruszisztikai Központ és a középkori Rusz történetének kutatása	133
<i>Szemle</i>	
A szentgotthárdi csata és a vasvári béke (Urbán Máté)	141
A nagystratégia bővületében (Baranyi Tamás Péter)	146

Jelen számunkat Z. Karvalics László szerkesztette

Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten

Jelen tanulmány tárgyát egy közel-keleti általános jelenség, a termékenységi kultusz képezi, amely univerzális elemnek nevezhető az emberiség kultúrájában, mivel már a legkorábbi, általunk valamilyen módon ismert korokban jelen volt. Éppen ez az univerzalitás az oka annak, hogy a földrajzilag egymáshoz közel élő népek könnyedén tudták a kultusz egyes elemeit saját hagyományaikhoz igazítani, amikor interakcióba kerültek más, idegen kultúrával. A dolgozatban három terület, Mezopotámia, Ugarit és Palesztina termékenységi kultuszait vizsgálom időrendi sorrendben. A tanulmány célja, hogy röviden felvázolja a különböző, egymás mellett élő és feltehetően egymással – még ha csak szegről-végről – rokon népek közti információcseré és -terjedés, azaz az interkulturális transzfer módjait, különös figyelemmel a vallási hagyományokra. A kapcsolatba kerülő népek óhatatlanul hatottak egymásra. A kulturális transzfer esetében azonban általános jelenség, hogy az – akár gazdaságilag, katonailag, vagy akár kulturálisan – erősebb nép nagyobb befolyással van a gyengébbre, mint fordítva. A kultúráközi keveredés egyik prominens példája a kánaáni Asera-kultusz, amelybe – feltehetően ugariti közvetítéssel – beépültek a mezopotámiai termékenységi mítoszok bizonyos elemei. Emellett a szíriai hagyományok is hatással voltak rá.

Mezopotámia

A rendelkezésünkre álló szöveges forrásokból, melyek közül az egyik legrégebb a sumer eredetű Enki és Ninhurszag története,¹ jól látható, hogy a termékenység fogalma mindig is férfi- és női princípiumra oszlott. A termékeny föld, Ninhurszag személyében mindaddig szüzi – tehát parlagon hever –, amíg Enki, a földi és föld alatti (apsu) vizek bölcs istene meg nem környékezi, majd megtermékenyíti, életet adva több istennek és lehetővé téve ezzel a vegetációs termékenységet is. Egy másik történetben Inanna, a termékenység minden női oldalát megtestesítő istennő alászáll az alvilágba. Ez a történet számos változatban ismert, a legrégebb az igen

* A szerző történész.

¹ Komoróczy, 1983. 25–36.

hangzatos című sumer, *A nagy égből a nagy föld felé...* kezdetű változat.² Erkezése után az alvilág törvényei szerint Inanna halottnak minősül, tetemét pedig karóra akasztják. A történet akkád változatában Ereskigal az alvilág börtönébe veti, és ettől fogva a földön megszűnik mindenféle szexuális vágy és aktus – az állatok és az emberek között egyaránt.³ Bár Enki isten közbenjárásának köszönhetően Inanna megmenekül, az alvilág törvényei szerint saját maga helyett mást kell odaküldenie. Választása férjére, Dumuzi – bibliai nevén Tammúz – pásztoristenre esik, aki az istennő véleménye szerint nem gyászolta felesége halálát (1. kép). Végül egy nagyobb szöveghiány után azt olvassuk, hogy fél évig Dumuzi, fél évig annak nővére, Gestinanna lesz Inanna helyettesítője az alvilágban.

1. kép. Inanna és Dumuzi

Ugarit

A 20. század elején egy szíriai földművelő olyan tárgyakra bukkant, amelyek az ugariti (ma Rasz Samra) ásatásokhoz vezettek. A feltárások korai szakaszában, 1929-től kezdődően előkerült tárgyak önmagukban is érdekesek, mivel a sírokbak akadtak egyiptomi, ciprusi és mükénéi eredetre utaló tárgyak, sőt egy erősen sérült Baál- (Ba'al-) kisplasztikát is találtak, amelyen Baál hagyományos ábrázolásának megfelelő lépő helyzetben látható. Jelen tanulmány szempontjából azonban sokkal érdekesebb a síroktól mintegy egy kilométernyi távolságban lévő tell feltárása során talált templomkomplexum, illetve az annak archívumából előkerült égetett agyagtáblák (bár érdemes megjegyezni, hogy kiegészítésük minden bizonnyal a templom pusztulását okozó tűz eredménye). Az agyagtáblák mezopotámiai alfabetikus ékírással, de egy addig ismeretlen nyugati sémi nyelven íródtak, egy viszonylag rövid életű dialektusban (i. e. 1500–1200), melyet csak rituális nyelvként használtak, s amely feltehetően erre a célra jött létre. Az előzetes vizsgálatok során megállapították, hogy a nyelv leginkább a későbbi héberhez és a föníciaihoz hasonlít, valamint több olyan istennevet is tartalmaznak a táblák, amelyek a Bibliában is szerepelnek, így például Baál nevét is.⁴

Ugarit a neolitikum óta lakott és virágzó terület volt. A kora bronzkorban vált fontos közvetítővé, összekötve egymással Mezopotámiát és a Kelet-Mediterráneum

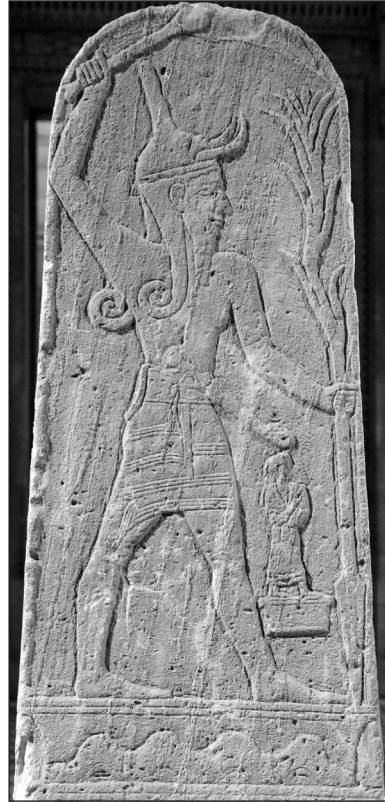
2 Komoróczy, 1983. 199–215.

3 Komoróczy–Rákos, 1974. 52–59.

4 Curtis, 1999. 5–8.

2. kép.
Asera
(Elefántcsont,
i. e. 14. század)

3. kép.
Baál (Sztélé,
i. e. 15–13. század)

szigeteit (köztük Ciprust és Krétát). A középső és késő bronzkorban a nyugati sémi nyelvű város birtoklásáért az egyiptomiak és a hettiták is erőfeszítéseket tettek, végül az i. e. 15. század környékén egyiptomi fennhatóság alá került. Egy évszázaddal később a Hettita Birodalom „vazallus állammá” vált. Az amarna levelekből tudjuk, hogy a hettiták sokkal szigorúbb uralmat gyakoroltak a város felett, mint előttük az egyiptomiak. A Baál-templom, melyben az agyagtáblákat is megtalálták, ebben a korszakban, az i. e. 14–13. században épült. Ebben az időszakban az éghajlat kedvezőbbé vált, ami magasabb életszínvonalat és nagyobb születési arányt is eredményezett. A 12. században pusztult el a város, az agyagtáblák is ekkor „égetődtek ki”, s így maradtak fenn az utókornak. Ismeretlen hódítók, a későbbi föníciaiak telepedtek le a területen.⁵

Az agyagtáblák tanúsága szerint az isteni panteon vezetője Él, a „főisten”, mellette felesége és társa, Asera, minden fiatal isten édesanyja (2. kép). Ők ketten testesítik meg a termékenység férfi- és női princípiumát, hasonlóan Enkihez és Ninhurszaghoz Mezopotámiában.⁶ Baál, az egyik fiatal isten, a vihar, a szél és a felhők istene irányítja az esőt, így tehát a növények termékenységét is. Hagományosan lépés közben, kezében fegyvereivel, villámláncsával és buzogánnyal, fején a termékenységet jelképező bikaszarvas sisakkal ábrázolják (3. kép). Miután Móttal, az alvilág urával folytatott küzdelmében veszít, alászáll az alvilágba. Ekkor, amíg Mót uralkodik a földön, téli terméketlen időszak következik. Ez a jelenet csaknem teljesen megegyezik Dumuzi és Inanna történetével, tehát ahogy Mezopotámiában, úgy Ugaritban is jelen van a ciklikusváltás Baál személyében, aki szintén egy meg-

⁵ Issar–Zohar, 2007. 178–179.

⁶ Mindemellett ez a tény betudható pusztán a természeti népek megfigyeléseken alapuló következtetéseinek is, miszerint valóban, a termékenység kettős aspektusú: férfi és női.

haló-feltámadó vegetációs istenség. A fiatal és erős Baál idővel túlragyogja az öreg és tétlen Élt, aki már nem képes ellátni feladatát. Helyét a panteon élén Baál veszi át, mint az istenek királya, hasonlóan Mardukhoz az *Enuma elisben*, az amorita teremtetéseposzban. Ettől kezdve válik a vegetációs termékenység mellett a férfiprincípiumot megtestesítő istenné is. Társa a női princípiumot továbbra is megtestesítő Asera, akinek papnői egyben rituális prostituáltak is. Ennek eredete feltehetően Inanna és a király rituális nászában keresendő.⁷

Ezek fényében úgy véljük, az ugariti és mezopotámiai kultúrák keveredtek. Azt azonban nem tudjuk nyomon követni, hogy Ugaritból miként jutott el a kultusz Mezopotámia területére, ahogy azt sem lehet megállapítani, hogy ez a keveredés mikorra következhetett be. Az agyagtáblák ékírása komoly mezopotámiai hatásra utal, amely nemcsak a tárgyi emlékekben, hanem a szöveges, rituális hagyományokban is megfigyelhető. Ha mindehhez hozzávesszük a különböző kultúrákból eredő további leleteket, elmondhatjuk, hogy Ugarit, mint a legtöbb tengerparti város, igazi kulturális gyűjtőpont volt. Fontos kikötőként pedig több környező hatalom is igyekezett politikai befolyás alá vonni, ami a kereskedelmi kapcsolatokkal együtt még jobban megerősíti a kultúrák keveredésének lehetőségét.

Meghaló és feltámadó istenek

Mielőtt áttérnénk Palesztinára és a zsidó vallásosságra, vessünk egy pillantást a vegetációs istenségek meghaló-feltámadó rendszerére. Ezt a megnevezést azokra a fiatal hímnemű istenekre használják a mediterráneum térségében, akiket a vallási szövegek és rituálék összekapcsolnak az évszakok változásával és így a termékenységgel. Az elmélet James George Frazertől ered, aki összehasonlító vallástörténeti szempontok alapján az ugariti Baált, a mezopotámiai Tammúzt, a türoszi Melkart és más isteneket egy kategóriába sorolt.⁸ Ez a kategória a mai napig igen nagy népszerűségnek örvend, és jelen dolgozat kiindulási alapjául is szolgál.

Mindenképp meg kell említeni azonban, hogy ezt az elméletet antropológusok hosszú sora bírálta a 20. század közepétől kezdve, főleg Frazer módszertana és gyakori általánosításai miatt. Egyes kutatók szerint az elméletet már teljes mértékben megcáfolták, míg mások, főleg a bibliakutatók máig használják, ha nem is eredeti formájában. Frazer elmélete korántsem mondható tökéletesnek, és ingoványos talajra téved az, aki eredeti elméletét kívánja felhasználni. Módszertani hibái mellett a legnagyobb problémát az jelenti, hogy Frazer komoly preconcepcióval látott munkához – ami igen súlyos metodológiai hiba –, miszerint a görög Adonis isten a mezopotámiai Dumuzi (vagy bibliai nevén Tammúz) pásztoristenség továbbélése. Végső soron pedig azt kívánta bebizonyítani, hogy a kereszténység nem új „talál-

⁷ James, 1958. 159–161.

⁸ Elméletét két munkájában fejtette ki: Frazer, 1890; Frazer, 1907.

mány”, hanem a közel-keleti miliő sajátja már évszázadok (évezredek?) óta, és Jézus Krisztus alakja valójában Adonis továbbélése.⁹

Frazer elméletének a kezdeti népszerűség után egyre több bírálója akadt, közülük leghevesebben Jonathan Z. Smith illetve kritikával.¹⁰ Mindazonáltal az alapvetés, amiből Frazer is kiindult, miszerint bizonyos istenek meghalnak vagy eltűnnek, majd később feltámadnak vagy visszatérnek, kétségkívül megfigyelhető, akár elfogadjuk az elméletét, akár nem. Emiatt Smith végső konklúzióként elvetette ugyan az említett kategorizálást, de helyette két új kategóriát javasolt: az eltűnő istenekét, akik visszatérnek, de nem halnak meg igazán, és a meghaló istenekét, akik nem támadnak fel, mivel szerinte nincs olyan isten, akiről kétségkívül bizonyítható lenne annak halála és feltámadása. Ezt a beosztást ő az istenekhez kapcsolódó rituálékkal magyarázza, és valóban, sem a rendelkezésre álló szövegek nem számolnak be sem Baál, sem Dumuzi feltámadásáról, sem rituális szövegek és ünnepek nem kapcsolódnak ezekhez az eseményekhez. Smith azonban elsősorban Frazer elméletét Adonisszal kapcsolatban kifogásolja, aki viszont ennek a dolgotnak nem képezi tárgyát. A hozzá kapcsolódó szövegek ugyanis nem eredeti művek, hanem kései, a kereszténység elterjedése utáni görög és latin szövegekben találhatóak, és valóban nem tekinthetők bizonyítéknak az isten ókori szerepére és megítélésére.

Tekintettel a féléves, ciklikusnak látszó váltásra, Frazer Dumuziban látta a meghaló-feltámadó vegetációs istenek archetípusát, Smith szerint viszont egy szimplán meghaló istenről beszélünk, feltámadásról nincs szó. Bár a szöveg szerint Dumuzi fél évet fent, a földön, fél évet pedig lent, az alvilágban tölt, ami a legtöbb kutató szerint kimeríti a halál és feltámadás kritériumait, nincs nyoma annak, hogy Dumuzi feltámadását megünnepelték volna, csak halálát gyászolták rituálék során, továbbá semmi sem utal arra, hogy Dumuzit kapcsolatba hozták volna a vegetációval, sem annak tavaszi újjászületésével. Bár ténylegesen ismert Dumuzi és Inanna éves rituális násza, mely során az istent a király, az istennőt pedig egy papnő vagy a királyné testesíti meg, ezt helyesebb a flóra és a fauna általános termékenységének, a természet erői éves megújításának betudni. Később ezt a szerepét elveszti, amikor, Babilon felemelkedése után Marduk lép a helyébe mint a panteon vezetője.¹¹

Másrészt semmi nem utal arra, hogy Dumuzi évente feltámadna a vegetációval együtt. A szövegek csak indirekt bizonyítékot szolgáltatnak azzal, hogy csak fél évet kell az alvilágban időznie, és így az év másik felét az élők között tölti. Míg haláláról több szöveg és rituálé is megemlékezik, feltámadásáról egy sem. Bár az ünnep hiánya mindenképp okot ad a kétkedésre, az, hogy Dumuzi története pusztán a halál előli menekülés lehetetlenségéről szóló tanmese lenne, sovány magyarázatnak tűnik. Baállal kapcsolatban viszont maga Smith is elismeri, hogy akár meg is felelhet a meghaló-feltámadó kategorizálásnak, itt a forrásként szolgáló Baál-ciklus kétségkívül töredékes voltát kifogásolja. Szerinte a szöveg csak Baálnak az

⁹ Smith, M. 2001. 107–108.

¹⁰ Smith, J. 1969, illetve 2006.

¹¹ James, 1959. 49–51.

alvilágba és onnan visszavezető útvjáról szól, ami nem feltétlen ekvivalens a halállal és a feltámadással – annak ellenére, hogy Anat felhossa és eltemeti Baál testét –, így Smith megítélése szerint Baál egy eltűnő isten.¹²

Palesztina

Mielőtt közelebbről megvizsgálánk a Palesztinában, azaz a Kánaán térségében élő zsidóság viszonyát a termékenységi kultuszokkal, érdemes felidézni történetüket. A Biblia tanúsága szerint Józsue diadalmas hadjárattal foglalta el az ígért földjét, melyet a birtokbavétel után szétesztott a törzsek között, kinek-kinek a „maga osztályrésze szerint”. Bár a történet igen hősiés képet fest, aligha tekinthetjük ezt többnek, mint egy későbbi kor heroikus kreálmányának, és főként nem gondolhatunk rá úgy, mint a zsidó honfoglalás hiteles forrására. Józsue könyve ugyanis egy politikai-vallási reform eredménye, amely Jósiás király nevéhez köthető. A Józsue könyvétől a Királyok második könyvéig terjedő szövegegyüttes, összefoglaló nevén a Deuteronomiumi Történeti Mű (DtrH) ennek a reformnak a terméke, melynek során a különböző izraelita csoportok vagy törzsek szóban hagyományozott történeteit dolgozták fel és alakították kerek egészé. A reform politikai okokra vezethető vissza, a DtrH pedig ennek, ha úgy tetszik, a propagandairata. Jósiás király uralkodása alatt ugyanis egy olyan külpolitikai helyzet állt elő, mely elődei alatt egyszerűen sem. A déli királyság, azaz Júda egész fennállása alatt más birodalmaktól függött. Először az egyiptomi érdekszférához tartozott, később az Asszír Birodalom adófizetője volt. Ezenkívül pedig mindvégig igen rossz viszonyt ápolt északi szomszédjával, Izrael királyságával, amely Júdánál – a bibliai szövegek tanúságával ellentétben – területileg nagyobb, gazdaságilag pedig erősebb volt. Az i. e. 7. század második felére azonban megváltozott a helyzet. A majd egy évszázaddal ezelőtt még hatalmas Asszír Birodalom eltörölte Izrael királyságát, ekkor viszont már komoly belpolitikai gondokkal küzdött, és hamarosan meg is szűnt. Jósiás király az így kialakult hatalmi űrben kívánta saját királyságát centralizálni és hatalmát az uralkodó nélkül maradt északi területekre kiterjeszteni. Ezen igényének legitimációjaként született meg a Deuteronomiumi Történeti Mű, melyre hivatkozva mindenféle harc nélkül formálhatott volna jogot a két királyság újraegyesítésére.¹³

Visszatérve Józsue történetére és az izraelita honfoglalásra, a valóság korántsem ennyire heroikus. Feltehetően viszonylag békés beszívargás zajlott, melynek során kezdetben a gyéren lakott hegyvidéki területeket elfoglalva, onnan egyre beljebb merészkedve, lokális harcokat vívva érkezett a területre a betelepülő népesség. (Sokkal könnyebb ezt elképzelni, ha figyelembe vesszük, hogy a bibliai 12 törzs is feltehetően csak a Bibliában létezett.) Csupán egy „magnépességről” beszélhetünk, melyről feltételezhetjük, hogy a területre újonnan érkező izraeliták alkották, akik a Jahvevallást is magukkal hozták. Az a négy törzs (Áser, Naftali, Zebulon és Isszakár), ame-

¹² Smith, J., 1978. 2535.; 2539.

¹³ Rózsa, 2016. 114–115.; Horváth, 2016. 103.

lyet a Biblia a legészakibb területekre helyez, feltehetően már az eleve ott élő kánaánita népesség, amely szövetségre lépett a „honfoglaló” izraelitákkal.¹⁴ Ezek a törzsek a földrajzi közelségből adódóan erősen ki voltak téve az Ugaritból/Szíriából eredő kultúrák és hagyományok hatásainak, így minden valószínűség szerint az izraeliták az ő közvetítésükkel találkoztak a termékenységi kultusszal. Nem véletlen, hogy az északi királyság területén mindig is erősek maradtak az idegen vallások. Az izraeliták számára az idegen istenek egy gyűjtőnév alatt egyesültek Baál személyében, azonban a kánaániták a különböző szentélyek és területek isteneit tisztelték. Jahve ebben a környezetben csupán egy a rengeteg isten között. Bizonyos értelemben az izraeliták által újonnan hozott istenre úgy tekinthetünk, mint a Dávid házának hatalmi központjaként szolgáló város, Jeruzsálem Baáljára.¹⁵

A bibliai történetekben Jahve egészen a törzsek letelepedéséig egy sivatagi viharisten jellemző tulajdonságait mutatja, a nomadizáló életmódot folytató zsidóságnak erre volt szüksége. A letelepedés után azonban sorra kezdi magára venni egy vegetációs isten attribútumait, a kultuszba pedig bekerül a termékenység női princípiumát, Aserát jelképező szent fa is. A Baál- és a Jahve-kultusz évszázadokig párhuzamosan jelen volt a területen, erre a Biblia számos példát szolgáltat (lásd a próféták intéseit). Sokkal valószínűbb azonban, hogy a konfliktust a két kultusz hasonlósága váltotta ki, nem pedig a monoteizmusba vetett hit.¹⁶

Jósiás király reformjáig nem létezett a monojahvista gondolkodásmód, a területen előtte monolátria vagy henoteizmus uralkodott, ami lehetővé tette a két isten párhuzamos tiszteletét, sőt a párhuzamos Baál–Asera- és a Jahve–Asera-kultuszok létezését is. A monolátria ugyanis nem tagadja más népek, városok vagy területek isteneit, pusztán a saját istenük kultuszát mások fölé helyezi. Könnyen elképzelhető, hogy a két kultusz évszázadokig békében megfér egymás mellett, csupán a déli királpárti, Jeruzsálem központú próféták szólaltak fel ellene. Somronban, az északi királyság fővárosában Áháb király templomot és oltárt állított Baálnak, legalábbis a Biblia tanúsága szerint (1Kir 16,32). Bár Jósiás a fővároson kívül minden más helyen történő áldozatbemutatást betiltott, illetve aktívan pusztította az északi szentélyeket, a régészet bősséggel szolgáltat bizonyítékot arra, hogy mindkét királyság területén több működő Jahve-szentély is létezett. Az északi területeken pedig nem ritka Jahve bikaként való ábrázolása sem, ez pedig ismét csak a Baállal való szinkretizációját látszik alátámasztani.¹⁷

A két részre szakadt királyságot még nem lehet központosított államnak tekinteni, sem politikailag, még kevésbé vallásilag. Nem meglepő tehát, hogy Júda királyainak minden igyekezete ellenére virágoztak a szentélyek szerte az országban. Egyedül a jeruzsálemi szentélyről lehet azt mondani, hogy a hivatalos, „állam által jóváhagyott és támogatott” Jahve-kultuszt gyakorolta. Ennek ellenére Jósiás idejében még itt is jelen volt az Asera istennőt jelképező szent fa. Vallástörténeti szempontból ez azt jelenti, hogy Asera istennő szerves részét képezte Jahve kul-

14 Hamlin, 1983. 99–101.

15 Hahn, 1980. 97–98.

16 Hahn, 1980. 101–103.

17 Hahn, 1980. 105.

tusának, és mivel jelen van szentélyében, részesül a neki felajánlott áldozatokból (2Kir 23,6–7). Ennek oka minden valószínűség szerint az, hogy Jahve társának tekintették. A fenti érv ellen szól, hogy csak a Bibliában található meg, tárgyi emlékekkel képtelenség alátámasztani. Azonban két másik lelőhelyen talált, nagyon is kézzelfogható bizonyíték megerősíteni látszik a bibliai szöveg információit.

A leletek egyrészt Kuntillet-Adzsrudban kerültek elő, és már maga a lelőhely szerepének meghatározása is vitákat szított. A feltáró régész, Zeev Meshel szerint vallási központ volt, zarándokok és karavánok számára.¹⁸ André Lemaire értelmezése szerint viszont adminisztratív központ, a helyi törvényhatóság irodája, ha úgy tetszik, ahol írnokokat is alkalmaztak.¹⁹ Mint ilyen, értelemszerűen tartottak fenn helyet az írnokok képzésére is. Bár Lemaire nem áll túl messze a valóságtól, ahogy majd később látjuk, sem az itt talált feliratok és képek, sem egyéb tárgyi emlékek nem bizonyítják egyikük elméletét sem. A lelőhely Kádes-Barneától mintegy 50 kilométerre délre található egy félreeső helyen a Negev sivatagban, a déli királyság határán. A feltárt épület, melyet először valamiféle erődítménynek véltek, nem hasonlít semelyik másik erődítményre a közelben, könnyűszerkezetes falai pedig nem is teszik alkalmassá katonai védelemre. Az egyébként igen rövid ideig, i. e. 850–750 között fennálló építmény legfeljebb a homokviharoktól és az éjszakai hidegtől volt képes bárkit is megvédeni. Minden valószínűség szerint pihenőhelyként szolgálhatott a zarándokoknak és a karavánoknak, esetleg alkalmoszerű kereskedelem folyhatott itt a környező nomád népekkel. A feliratokból úgy tűnik, annak ellenére, hogy Júda déli határánál volt, izraeli fennhatóság alatt állt, és feltehetően egy alternatív zarándokút volt a Sínai-hegyhez. Fennállásának ideje egybeesik a Jehu-dinasztia trónra kerülésével és az észak–déli viszony megromlásával, így érthető egy eltérő útvonal kiépítése. Az ehhez szükséges ellátmányt pedig a királyság biztosította, melyre a tárolóedényeken található pecsétből következtethetünk. Ezek minden bizonnyal az adminisztratív elosztószerv jelzései voltak. A hely csekély fontossága ellenére igen sok és sokféle héber nyelvű felirat került elő, köztük gazdasági-adminisztratív szövegek és magán-, illetve vallási jellegű falfeliratok is. A feliratok között sok személynév található, az itt áthaladók ugyanis előszeretettel karcolták bele nevüket az épület falába. Ezek közül a legtöbb prófétanevet is tartalmaz (Abdiás, Illés), de érdekes módon, az északi területeken bevett végződésel. A -yw névvégződés izraeli sajátosság, a júdai dialektusra a -yhw vagy -yhv végződés volt jellemző. Tehát a legtöbb feliratot hagyó Izrael területéről származott, ami szintén az északi fennhatóságot látszik alátámasztani.

A tanulmány szempontjából azonban nem ezek a falfirkák érdekesek, hanem négy másik szöveg. Ezek közül kettőt tintával vittek fel a vakolt falakra. Az egyik, viszonylag épen megmaradt szöveg egy vallásos vers Élről és Baálról, a másik pedig egy igen töredékes jahvista áldásszöveg. Az utóbbiban érdekes módon Asera is szerepel Jahve mellett, viszont a töredékek igen rossz állapota miatt nem sikerült minden kétséget kizáróan összekapcsolni a szöveggel. A másik két felirat pedig úgynevezett

¹⁸ Meshel, 1978. 14.

¹⁹ Lemaire, 1981.

pythosokon, agyag tárolóedényeken került elő. Sok pythos maradt meg, és bár különböző emberek írták őket, az írások kivétel nélkül gyakorlott kezek munkái. Emiatt nem gondolhatjuk, hogy ezeket is átutazók írták volna, inkább az itt tartózkodó hivatalnokok munkáinak kell tekintenünk őket. Mindkét szöveg egy befejezetlen levél töredéke, sőt tulajdonképpen csak az egyébként teljesen bevett üdvözlés- és áldásformulát tartalmazza. Emiatt feltételezhetően hivatalos levelezés darabjairól van szó, a királyi udvar és az itt állomásozó tisztviselők között.²⁰ Mindkét formula tartalmazza a „*megáldalak téged [...] Jahve és az ő Aserája által*” passzusokat.

A másik igen érdekes lelőhely a Lákis és Hebron között – tehát Júda területén – található Khirbet el-Qom. Itt 1967-ben egy úgynevezett „bench tomb”-ban találta meg William G. Dever egy Uriás nevű elhunyt sírfeliratát. Ez már önmagában is érdekes lenne, mivel a Jahve-kultusznak hagyományosan nem része a halottkultusz, mivel az izraeliták a babiloni fogságig és az azt követő hellenizmusig igen eltérően gondolkodtak a túlvilágról, de ennek tárgyalására jelen tanulmányban nincs lehetőség. A felirat viszont számunkra azért fontos, mert itt is megtalálható a fentebb már említett áldásformula.²¹ Ez egy nagyon ügyetlenül vésett szöveg, egyes betűket duplán karcoltak a mészkőbe, emellett igen erősen sérült. Mindazonáltal az áldásformula kétszer is szerepel, és viszonylag jól kivehető.²²

Ami ezekből a feliratokból tisztán látszik, hogy Asera még az i. e. 7–3. században is ismert volt Izraelben és Júdában. Mi több, úgy tűnik, szoros kapcsolatban állt Jahvéval. Nehéz dolga van azonban a kutatónak, mikor megpróbálja megkeresni e szavak értelmét. A kutatás a mai napig nem volt képes megegyezésre jutni. Sokan a Jahve- és az Asera-kultusz összekapcsolódásának írásos bizonyítékát látják benne, mások szerint viszont itt Asera nem az istennőt, hanem az azonos nevű fa fétistárgyat jelenti. A szent faoszlop azonos neve különböző helyeken ugyanis közel negyven alkalommal jelenik meg az Ószövetségben. Egy elmélet szerint pedig itt egy elvontabb dologra, faligetre kell gondolni, ami a szent helyeken állott. Ez ellen szól viszont, hogy a Bibliában az aserákat – a héber kifejezésekkel – „készítik” vagy „építik”, nem pedig „ültetik”, tehát nem lehetnek élő fák, sokkal inkább megmunkált, stilizált faoszlopok. A tudományos konszenzus addig terjed, hogy a rituális faoszlop és az életfa Asera istennő jelképe, és róla kapta a nevét. Érdemesnek vélem megjegyezni, hogy ebben a kontextusban az istennő és annak azonos nevű jelképe lényegében azonosul, egy és ugyanaz.²³ Nem véletlen az sem, hogy a Jahve-szentélyekben és különböző magaslati szent helyeken is az istennő faoszlopát állították fel – illetve vágták ki később –, mivel az testesítette meg az emberek számára egyébként láthatatlan istenséget. Jó párhuzamként kínálkozik erre a mezopotámiai istenszobrokhoz kapcsolódó kiterjedt rituális gyakorlat. Ott a fából részletelesen kifaragott istenszobrok aktív résztvevői a mindennapi vallásosságnak és áldozatbemutatásnak (öltöztetés, mosdatás, étel- és italáldozat). Átvitt értelemben ugyan, de a szentélyben álló istenszobrok maguk az istenek, akik a nyilvánosság

20 A szövegek átírását és fordítását lásd: Kőszeghy, 2003. 120–121.

21 Kőszeghy, 2003. 113.

22 Dijkstra, 2001. 17–19., 21., 23., 27–28.

23 Ebben a hitemben Susan Ackerman is megerősít, lásd: Ackerman, 2006. 189–190.

elől nagyrészt elzárva, de részei a rituális tevékenységeknek. Emellett a megfelelő éves ünnepek során ezeket a szobrokat hordozzák körbe a városban és a rituális felvonulási utakon is. Susan Ackerman igen erőteljesen – és egyáltalán nem alaptalanul – érvel amellett, hogy miként sok más területen, úgy Palesztinában is a szövés és ruhakészítés hagyományosan női feladatnak számított. A Biblia egy helyen Asera papnői szerepei között említi a valamilyen anyag – fát, gyöngyöt vagy kárpit – szövését, ráadásul a templomkörzeten belül, amit vélhetőleg a szent fa vagy istennőszobor kultikus ruházatának kell értelmeznünk.²⁴

Szintén rendkívül különös a Kuntillet-Adzsrudban talált szövegek szóhasználatát. Ugyanis, míg az egyik pythos – amely feltehetően Izrael királyától érkezett egy alattvalójának – Szamáriai Jahvét, a másik Témani Jahvét említi. Itt utalnék vissza egy korábbi felvetésemre, mely szerint Jahve kezdetben csupán Jeruzsálem Baálja volt. Kiterjedt irodalommal rendelkező elmélet ugyanis a polijahvizmus, mely szerint, ahogy Kánaánban minden területnek és városnak megvolt a saját helyi Baálja, mely ugyanannak az istennek a helyi változata, úgy több helyi Jahve is létezhetett. A „hivatalos” Templom ugyan Jeruzsálemben volt, de több lokális szentély is működött Jósias reformjáig, például Bét-Él, Dán, Arád, Sikem, és Szamáriában, az északi királyság fővárosában is. A Biblia szerint Szamáriában is állítottak szent fát, tehát az istennőt Jahve mellett tisztelték, és mikor Jehu trónra kerülése után minden bálványt eltávolított a fővárosából, a szent oszlopokat meghagyta. Így pedig magától értetődő, hogy az Izrael királya által küldött levélben a Szamáriai Jahve és az ő Aserája az áldás forrása. Bár ez önmagában kevés, hogy alátámasszuk a polijahvizmus elméletét, mindenképpen új megvilágításba helyezi a szövegeket.²⁵

Még egy dolgot érdemes megvizsgálni, nevezetesen Tammúz – azaz Dumuzi – kultuszát Júdában. Ezékiel próféta könyve mondja el, hogy az asszonyok a jeruzsálemi templom északi kapujában ülve gyászolták Tammúz isten halálát (Ez 8,14). Ennél a kérdésnél több dolgot is figyelembe kell vennünk. Asera papnői majdnem minden kétséget kizáróan rituális szexuális tevékenységet is végeztek, melynek mibenlétéről nem tudunk semmit. Elképzelhető azonban, hogy ez szintén mezopotámiai hatás, az egész Közel-Keletet átívelő „mother-goddess”, az anyaistennő kultuszának egyik eleme, ami szorosan kapcsolódik Istár és a király rituális nászához. Ackerman szerint a Tammúzt gyászoló nő szintén Asera papnői, de mivel ez a mozzanat már Jósias reformja és a kultusz beszüntetése után történt, így a papnők már új istent kerestek maguknak. A férfi papok, ha elfogadjuk, hogy Aserát Jahve párjaként tisztelték, bekapcsolódhattak annak kultuszába, a nők viszont nem. Mivel mind Asera, mind Jahve kultuszából kiestek, így kézenfekvő választás az anyaistennő mezopotámiai párját áttemelni.²⁶

Bár az ókori vallások tekintetében kétségkívüli bizonyítékokat nehéz találni, a fentebb tárgyaltakból kitűnik, hogy a Közel-Keletet egy kultúrkörnek kell tekinteni, nem pedig egymástól elszigetelt kultúráknak. Nem egyszerű megállapítani, hogy a

24 Ackerman, 2008. 18.

25 Dijkstra, 2001. 29., 39.

26 Ackerman, 2006. 195.

hasonlóságok többek-e annál, mint azonos megfigyelések különböző területeken, a megfelelő számú hasonlóság azonban elegendő okot ad a kapcsolatkeresésre. A vizsgált témában a kapcsolat abban áll, hogy ebben a korban és földrajzi környezetben a vallás és a politika – a bel- és a külpolitika egyaránt – kiemelten szoros összefüggésben állt egymással.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ackerman

2006 Ackerman, Susan: Women and the Worship of Jahveh in Ancient Israel. In: *Confronting the Past. Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Eds.: Gitin, Seymour – Wright, Edward. Winona Lake, 2006. 189–197.

2008 Ackerman, Susan: Asherah, the West Semitic Goddess of Spinning and Weaving? In: *Journal of Near Eastern Studies*, 67. (2008) 1. sz. 1–30.

Curtis

1999 Curtis, Adrian: Ras Shamra, Minet el-Beida and Ras Ibn Hani. The Material Sources. In: *Handbook of Ugaritic Studies*. Eds.: Watson, W. – Wyatt, N. Leiden, 1999. 5–28. (Handbuch der Orientalistik, 39.)

Dijkstra

2001 Dijkstra, Meindert: I Have Blessed You by YHWH of Samaria and His Asherah. Texts with Religious Elements from the Soil Archive of Ancient Israel. In: *Only One God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*. Eds.: Becking, Bob – Dijkstra, Meindert – Korpel, Marjo et al. London–New York, 2001. 17–44. (The Biblical Seminar, 77.)

Frazer

1890 Frazer, James George: *The Golden Bough. A Study in Comparative Religion*. London, 1890.

1907 Frazer, James George: *Adonis, Attis, Osiris*. London, 1907.

Hahn

1980 Hahn István: *Istenek és népek*. Bp., 1980.

Hamlin

1983 Hamlin, John E.: *Joshua. Inheriting the Land. A Commentary on the Book of Joshua*. Grand Rapids–Edinburgh, 1983. (International Theological Commentary.)

Horváth

2016 Horváth Dániel Ágoston: Józsué honfoglalása. Egy bibliai szöveg forrásértékének feltárása. In: *XIV. Adsumus. Tanulmányok a XVI. Eötvös Konferencia előadásaiból*. Szerk.: Balga Nóra – Szabó Gergely. Bp., 2016. 91–112.

Issar–Zohar

2007 Issar, Arie S. – Zohar, Mattanyah: *Climate Change. Environment and History of the Near East*. Berlin, 2007.

James

1958 James, Edwin Oliver: *Myth and Ritual in the Ancient Near East*. London, 1958.

1959 James, Edwin Oliver: *The Cult of the Mother-Goddess. An Archaeological and Documentary Study*. London, 1959.

Komoróczy

1983 Komoróczy Géza: „Fénylő ölednek édes örömében...”. *A sumer irodalom kistükre*. Bp., 1983.

Komoróczy–Rákos

1974 Komoróczy Géza – Rákos Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékírásos akkád versek*. Bp., 1974.

Kószeghy

2003 Kószeghy Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*. Bp., 2003. (Kréné, 2.)

Lemaire

1981 Lemaire, André: *Les écoles et la formation de Bible dans l'ancien Israel*. Fribourg-Göttingen, 1981. (Orbis biblicus et orientalis, 39.)

Meshel

1978 Meshel, Zeev: Kuntillet Ajrud. A Religious Centre from the Time of the Judean Monarchy on the Border of Sinai. In: *The Israel Museum Catalog*. No. 174. (1978).

Rózsa

2016 Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe*. Bp., 2016.

Smith, J.

1969 Smith, Jonathan Z.: *The Glory, Jest and Riddle. James George Frazer and the Golden Bough*. [PhD-disszertáció, kézirat.] Yale University, 1969. [Kiadva: Ann Arbor, 2006.]

1978 Smith, Jonathan Z.: Dying and Rising Gods. In: *Encyclopedia of Religion*. Vol. 4. Ed.: Jones, Lindsay. Detroit, 1978. 2535–2539.

Smith, M.

2001 Smith, Mark S.: *The Origins of Biblical Monotheism. Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*. New York, 2001.

DÁNIEL ÁGOSTON HORVÁTH

RELIGIOUS AND CULTURAL EXCHANGE IN THE ANCIENT NEAR EAST

Fertility is one, if not the most prominent part in every ancient religion, so much that it can almost be called universal in the collective culture of mankind. Besides being universal, myths and beliefs around fertility are often very similar, especially in areas in close proximity to each other, either due to simple observation of nature, or perhaps to organic development. The proximity of locations opens the possibility of material and cultural exchange between nations and cultures, and I believe possible evidences can be found in their religious sources. This study analyses the notions about fertility in three territories of the Near East: Mesopotamia, Ugarit and Canaan. Given the fact these are both part of the same milieu, and quite possibly more or less related, several similarities can be pointed out not just in their ideas of fertility, but in their religious beliefs in general. Mesopotamia has always been a prominent and influential super power of the area, and Ugarit, being a port town, was an ideal crucible of mixing different cultures. After a brief presentation of these fertility myths and their research history, the paper attempts to demonstrate a possible example of how different nations affected each other's beliefs and a cultural transfer process that occurred between these territories in the ancient Near East.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2019-es évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

25nka
Nemzeti Kulturális Alap